

proletariátu po socialistické revoluci). V leninském prístupu k lidu je obsažena konkretizace marxizmu, epochy nástupu proletárskych mas k boji za socialismus, a proto tyto charakteristické zvláštnosti leninského pojetí lid jsou i přirozenou platformou pro hodnocení úlohy lidu pro naši současnost.

K OTÁZKE PRINCÍPU STRANÍCKOSTI V UMENÍ

VLADIMÍR BROŽÍK

Každé umelecké dielo je výsledkom spoločensky determinovanej tvorby. Preto umelecké zobrazenie života a prírody nikdy nie je spoločnosti ľahostajné, pretože sa o nej vyslovuje. Dokonca ani pravda o kráse nočnej oblohy, nemôže byť spoločnosti ľahostajná, pretože aj tu, hoci sprostredkovane, hovorí sa o spoločnosti, o človeku, o jeho pocitoch, postoji k svetu, o jeho ľudskej, spoločenskej úrovni. A okrem toho si treba uvedomiť, že „umenie vôbec, ak je naozaj tvorbou, tak isto ako každá tvorba predbieha skutočnosť, dáva nám obraz skôr jej zotržajška ako dneška...“¹ Pravdivý obraz skutočnosti sa musí stretávať nevyhnutne s odporom tých, ktorým je pravda cudzia.

V triednej spoločnosti je cesta umelca za opravdivým umením nesmierne zložitá. Básnik sa nemôže zbaviť vplyvu triednych síl, ktoré sa tu spolu stretávajú, pretože nemôže byť členom spoločnosti. A tak vedome či nevedome, vždy cez svoje osobné, individuálne cítenie a poznanie vyslovuje básnik kolektívne cítenie spoločenskej skupiny. Vedome či nevedome reprezentuje triedu, či jej časť, zastáva a bráni, rozvíja svoje názory, ktoré sú jej názormi, uskutočňuje jej ciele, ktoré sú aj jeho cieľmi. Jeho individuálne cítenie je cítením spoločenského tvora, teda koniec-koncov len jedinečným prejavom kolektívneho cítenia.

A aj v takom prípade, keď človek zdanlivo uniká tejto skutočnosti a snaží sa postaviť nad spoločnosť, nad jej zápasy, aj v takom prípade reprezentuje určité vyhranené sily tejto spoločnosti. Nemožno nemať stanovisko ku spoločnosti, v ktorej žijeme — aj ľahostajnosť k jej osudom je stanoviskom.

„Nevšimavo, ľahostajne sa správa ku kúsku chleba človek sýty, ale lačný bude vždy stranicky, keď pôjde o kúsok chleba... Nestraníckosť v buržoáznej spoločnosti je len pokryteckým, maskovaným, pasívnym výrazom príslušnosti k strane sýtych, k strane vládnúcich, k strane vykorisťovateľov.“²

A tak sa stretávame s pojmom straníckosť. V S o b o l e v o v e j štúdií *Leninská teória odrazu a umenie* čítame:

„Za bojom rôznych smerov a škôl v umení nemožno nevidieť boje strán, boje pokrokových a reakčných tried. Umenie je tak isto stranícke ako ktorákoľvek iné ideologická nadstavba.“³

¹ Z. Nejedlý, *Za kulturu lidovou a národní*, Praha 1953, str. 203.

² V. I. Lenin, *Spisy 10*, Bratislava 1957, str. 64.

³ A. I. Sobolev, *Leninská teorie odrazu a umění*, Praha 1950, str. 11.

Sobolev chápe straníckosť ako dôsledok spoločenského postavenia básnika. Toto stanovisko je nepochybne správne, aj keď možno namietnuť, že triedny boj sa v umení „održa“ nielen v boji smerov a škôl, ale aj v sporoch vo vnútri týchto smerov a škôl a dokonca v každom umeleckom diele ktoréhokoľvek smeru či školy. To však nič nemení na poňatí otázky. Straníckosť a triednosť tu prakticky splývajú; — a to je názor, ktorý je, žiaľ, veľmi rozšírený. Citujeme z práce M. Drozdu, *Boj KSR(b) o sovietsku literatúru a jeho ohlas u nás*. Autor tu tvrdí, že Lenin „vytýčil vtedy túto požiadavku na základe prostej, ale hlbokej myšlienky, že žiť v spoločnosti a byť od nej nezávislý nie je možné“.⁴ A v polemike proti Bogdanovovi hovorí: „Ako mohli jedným dychom volať po triednosti a bezideovosti? A predsa je to celkom dobre možné. Ono totiž ich ponímanie triednosti umenia nemá nič spoločné s požiadavkou komunistickej straníckosti, ideovosti, ako je sformuloval Lenin.“⁵ Tu sa nám začína prelínať už obsah troch pojmov: triednosť, straníckosť, ideovosť.

Len čo však začneme takýmto spôsobom stotožňovať straníckosť s triednosťou, dospejeme nevyhnutne k záveru, že stranícke je každé umenie bez výnimky. Teda nielen socialistický realizmus, ale aj umenie baroka, kritický realizmus, ale aj dadaizmus, surrealizmus a pod.

Jestvujú, pravda, aj iné názory na obsah pojmu straníckosť. V diskusii pred II. sjazdom spisovateľov obhajoval B. Choma princíp straníckosti v Kultúrnom živote takto:

„Strana ich (umelcov — pozn. V. B.) prijala za svojich členov, lebo dobrovoľne sa zaviazali obhajovať jej líniu a pomáhať jej pri vytyčovaní programu práce. Tak vyplynuli ich základné povinnosti voči ľudstvu a užšie voči strane. Tak sa zrodil i princíp straníckosti nášho umenia, ktorý prehlbuje starú, dobrú umeleckú zásadu tendenčnosti. Nie každý umelec je v strane, a preto nie každý cíti princíp straníckosti rovnako intenzívne a záväzne.“⁶

Ak predtým citovaní autori stotožnili straníckosť s triednosťou (alebo ideovosťou) stretávame sa v tomto prípade so stotožňovaním straníckosti — s príslušnosťou ku strane. Avšak len čo pripustíme, že sa princíp komunistickej straníckosti rodí výlučne len ako dôsledok príslušnosti umelca ku strane, potom chtiac nechtiac podporujeme argumentáciu, že princíp straníckosti sa zrodil mimo sféry umenia, že je umeniu vnucovaný zvonka, a to znamená, že umeniu škodí.

Uvádzame tieto výroky nie preto, aby sme podrobili kritike ich autorov (kritikou tu napokon bude pozitívny výklad nášho stanoviska), ale preto, aby sme nimi dokumentovali stav, ktorý bol typický pre obdobie kultu osobnosti, v ktorom nielen pojem straníckosti, ale celý rad iných, rovnako významných kategórií začal strácať svoj skutočný obsah, operovalo sa ním neodôvodnene do tej miery, že sa ho podarilo v určitom zmysle diskreditovať. A práve preto je nanajvýš potrebný návrat ku skutočnému obsahu týchto kategórií, ich plná rehabilitácia, ktorú si praktické potreby nášho života vyžadujú.

⁴ M. Drozda, *Boj KSR(b) o sovietskou literatúru a jeho ohlas u nás*, Praha 1955, str. 16.

⁵ Tamtiež, str. 146.

⁶ B. Choma, *Kultúra a naša doba*, Kultúrny život, roč. 1956, č. 15, str. 4.

Zamyslíme sa v úvode nad reláciou umenie — trieda. Triednosťou rozumieme objektívnu príslušnosť javu spoločenského vedomia, v tomto prípade umenia, k určitej triede.

Je zrejmé, že umelecký obraz, ktorý nie je ľubovoľným výtvorom, ale subjektívnym odrazom objektívne jestvujúceho predmetu, možno prisúdiť tej-ktorej triede len do určitej miery. Táto miera je určená nepopierateľnou závislosťou umeleckého diela od ideológie tej-ktorej triedy, skupiny, ktorá tu práve prostredníctvom ideológie presadzuje svoj vplyv.

Umelec sa svojím dielom k určitej spoločenskej skupine — triede, hlási bez ohľadu na to, či tak robí uvedomele, alebo nevedomky.

Straníckosť je ako vedomá či nevedomá zaujatosť prirodzeným dôsledkom triednosti. Keď skúmame vzťah umeleckého diela, umeleckého názoru, či celej umeleckej školy k niektorej spoločenskej skupine, zistíme vždy, že tento vzťah má dve stránky. Objektívnu stránku daného vzťahu, triednu determinovanosť diela, školy atď. nazývame triednosťou. Subjektívnou stránkou tohto vzťahu je straníckosť.

Inými slovami: triednosť sa nám javí ako dôsledok pôsobenia triedy na subjekt, t. j. na umelca a cez neho na umelecké dielo. Z tejto triednosti vyplýva určitá zaujatosť, straníckosť, ktorá určuje vzťah subjektu (diela) k triede a ku skutočnosti vôbec.

Na tomto konštatovaní často končia úvahy o straníckosti. Uvidíme hneď, že takéto vymedzenie pojmu straníckosti je príliš všeobecné a nepostihuje práve to, čím sa rozličné prípady straníckosti objektívne rozdeľujú do viacerých skupín, z ktorých jednou je práve straníckosť leninská, komunistická.

Východiskom úvah o straníckosti umenia je spravidla známy Leninov článok *Stranícka organizácia a stranícka literatúra*. Tento článok má nepochybne zásadný význam, aj keď nemožno poprieť skutočnosť, že prevažná časť článku sa zaoberá praktickými, konkrétnymi úlohami, ktoré vyplývajú z princípu komunistickej straníckosti pre stranu robotníckej triedy a jej literatúru, tlač, vydavateľstvá, a to práve v danom historickom období. To neuberá článku na jeho závažnosti, aj keď práve poukazom na jeho adresnosť a „praktičnosť“ sa niektorí revizionistickí teoretici snažia článok, a tým princíp straníckosti ako všeobecne platný odmietaf a popierať. Je však nevyhnutné prejsť pri vysvetľovaní všeobecných základov princípu straníckosti k hlbšiemu rozboru práve tých všeobecných momentov, poznanie ktorých viedlo Lenina k formulácii konkrétnych úloh. Článok sám dáva k tomu dosť príležitostí.

Lenin, keď dokázal, že sloboda umelca v triednej spoločnosti je len pokrytectvom a absolútna spoločenská nezainteresovanosť umeleckého diela klamom, pretože umenie je a nemôže byť stranícke, rozvádza ďalej pozoruhodným spôsobom zmysel princípu komunistickej straníckosti.

„A my socialisti odhaľujeme toto pokrytectvo, strhávame falošné firmy nie preto, aby sme dostali beztriednu literatúru a umenie (to bude možné len v socialistickej beztriednej spoločnosti), lež preto, aby sme proti pokrytecky slobodnej,

no v skutočnosti s buržoáziou spojenej literatúre postavili ozaj slobodnú, otvorene s proletariátom späť literatúru.“⁷

Lenin odlišuje straníckosť buržoázu, ktorá vedie k závislosti umenia od triedy, a tým k neslobode umelca, a straníckosť komunistickú, ktorá vedie ku skutočnej slobode umelca.

Neexistuje teda straníckosť ako taká, nie je toľko rovnakých straníckostí, koľko je strán, straníckostí, ktoré sa odlišujú len svojim prívlastkom, ale je straníckosť, ktorá vedie k slobode a straníckosť, ktorá vedie k neslobode. Sú dve straníckosti, z ktorých každá vedie k inému výsledku, ktoré sú si svojou povahou protikladné, straníckosť reakčná a progresívna.

Z dejín literatúry napríklad vieme, že stotožňovanie sa so stanoviskom nacionalistickej buržoázie zaviedlo mnohých básnikov v Čechách aj na Slovensku za prvej republiky na scestie, k umeleckému pádu. A naopak, príklad umelcov, ktorí spojili svoju tvorbu s bojom robotníckej triedy a komunistickej strany, ukazuje, že práve toto spojenie bolo jedným zo zdrojov ich umeleckého rastu a činiteľom, ktorý spoluvytváral ich umelecké úspechy. Jedni aj druhí boli stranícki, každý z nich však bol zaujatý pre vec inej spoločenskej skupiny, ich straníckosť sa odlišovala práve „len“ prívlastkom. No práve toto „len“ je rozhodujúce.

Je zrejmé, že neexistuje jedna straníckosť s rozličnými prívlastkami, ale viac straníckostí rozličných typov. A práve sem treba sústrediť našu pozornosť. Lenin v uvedenej súvislosti hovorí o strate alebo získaní slobody. O akú slobodu ide? Čo je to sloboda umelca a jeho tvorby?

Človek sa stáva slobodným cez poznávanie prírodných a spoločenských zákonitostí a možnosťou konať v zmysle týchto zákonitostí. Slobodou nie je „rob si, čo chceš“ — ani v prípade umelca. Je to len ilúzia slobody, pretože aj nespútané slobodné želanie anarchistu je spoločensky determinované. A tak celá anarchistickej iluzívna sloboda je len ľubovoľne formovaným odrazom objektívnych momentov a práve pre túto svojvoľnosť a neadekvátnosť je tento odraz pre praktický život bezcenný a nevyhnutne vedie k neslobode.

Profesiou umelca je poznávanie a tvorba, osvojovanie si skutočnosti v jej estetických hodnotách. Sloboda umelca spočíva preto v možnosti tvoriť v súhlase s poznanou povahou spoločenskej skutočnosti, poznávať pravdu o skutočnosti a vyslovovať túto pravdu umeleckým dielom. Boj o slobodu umelca je bojom o pravdivé poznanie a možnosť tvoriť na základe tohto poznania.

Tým sa však vraciame k východisku našej úvahy a opakujeme si: pravda vyslovená o tej-ktorej spoločenskej skupine nie je spoločnosti ľahostajná. Umelec bojuje o pravdu proti vládnucej triede a často dokonca aj proti sebe ako jej príslušníkovi. Balzac, na príklad ktorého upozorňujú klasici, nebol prípadom jediným. Veď buržoázia v období imperializmu tiež odopiera pravdu, bojuje proti nej, pretože pravda o jej prítomnosti je rozsudkom nad jej panstvom a predpovedou nevyhnutnosti jej zániku.

Zložité spoločenské vzťahy, ako aj predsudky, uzákonené panujúcou triednou ideológiou, sú hradbou, ktorú musí umelec preraziť, aby sa vymanil z ich

⁷ V. I. Lenin, *Spisy 10*, Bratislava 1957, str. 37.

vplyvu. Ak sa básnik nechá sputnať týmito predsudkami, uvidí skutočnosť cez ich prizmu, skreslenú, v zmenených proporciách. Ak nedokáže prekročiť hranice týchto predsudkov, bude poznanie, ktoré vyslovuje, falošné, nebude mať charakter objektívnej pravdy, ale subjektívneho klamu. Takéto krajné stanovisko nazývame subjektivismom.

Jeho opakom, mechanickou reakciou na subjektivismus je objektivismus. Rodí ho často snaha vymaniť sa z vplyvov, ktoré znemožňujú vidieť objektívne. Netreba opakovať, že čistý objektivismus je tiež ilúziou, a teda subjektivismom svojho druhu, pretože dostredivé spoločenské sily nepustia nikdy človeka zo svojho streda, v najlepšom prípade mu dovoľia slepo okolo neho krúžiť. Preto je objektivismus často práve výrazom záujmu panujúcich tried. Je to tak preto, že pohľad objektivistu na skutočnosť je nezúčastnený, povrchný, statický. Objektivistu je registrátorom, glosátorom udalostí svojej doby, opisuje inventár vecí a javov. Z výšin svojej povznesenosti nemôže nikdy pravdivo zobraziť skutočnosť, pretože nie je schopný postihnúť skryté vnútorné sily, ktoré spoločnosť posúvajú, menia. Skutočnosť nie je statická, ale dialektická. Pravda o skutočnosti preto nemôže byť statickým registrovaním jej momentálneho stavu. Pravda je dialektická práve tak ako skutočnosť.

„Človek, ktorý nechápe vývoj, nikdy neuvidí pravdu, pretože pravda je často sama sebe nepodobná, nesedí na mieste, pravda letí, pravda je vývoj, pravda je konflikt, pravda je boj, pravda je zajtrajšok.“⁸

Ani subjektivismus, ani objektivismus teda nie je cestou k poznaniu pravdy. Avšak básnik nikdy nemôže vylúčiť subjektívny moment, pretože je členom spoločnosti, a vždy sa usiluje o objektívne stanovisko, pretože vie, že je členom spoločnosti. Cesta k poznaniu pravdy (a v širšom význame k slobode umelca) je zrejme v dialektickom prekonávaní týchto krajných postupov a stanovísk. Básnik musí byť (pretože nemôže nebyť) subjektívny, a musí byť (pretože chce poznať pravdu) objektívny. Tento problém rieši V. I. Lenin v *Ekonomickom obsahu narodnictva*:

„Objektivista, dokazujúc nevyhnutnosť viacerých faktov, vždy riskuje, že sa zošmykne na stanovisko apologetu týchto faktov; materialista odhaľuje triedne protirečenia, a tým určuje svoje stanovisko. Objektivista hovorí o „neprekonateľných historických tendenciách“, materialista hovorí o tej triede, ktorá „riadi“ určité ekonomické zriadenie a vytvára určité formy odporu iných tried. Materialista je jednak dôslednejší ako objektivista, je hlbší a zásadovejší vo svojom objektivizme... Na druhej strane materializmus obsahuje takrečeno straníckosť, vyžaduje totiž, aby sme sa pri akomkoľvek hodnotení udalosti priamo a otvorene postavili na stanovisko určitej spoločenskej skupiny.“⁹

V citovanom úryvku Lenin hovorí o straníckosti filozofie. V zhustenej, všeobecnej podobe je tu však predostreté riešenie problému straníckosti vôbec. Pravdu možno postihnúť len vtedy, ak sa ten, kto hľadá, postaví na stranu tých, čo

⁸ A. V. Lunačarskij, *O socialistickém realismu*, Světová literatura, Praha 1957, str. 102, č. 5.

⁹ V. I. Lenin, *Spisy I*, Bratislava 1953, str. 352—353.

podopierajú svoje poznanie činom, na stranu tých, ktorí takto spájajú znalosť toho, čo je, s úsilím o to, čo musí byť v budúcnosti. Stranícky postoj zahrnuje v sebe subjektívnosť zvláštneho druhu, dokonca na nej buduje, ale tak, že tým vytvára predpoklady ku skutočne objektívnemu poznaniu. A preto je straníckosť predpokladom pravdivého poznania.

Tým sme však dospeli k odlišnému chápaniu straníckosti. Je zrejmé, že sme týmto rozsah pojmu straníckosť zúžili a prehĺbili jeho obsah. Ukazuje sa, že je nevyhnutné rozlišovať straníckosť v širšom zmysle (t. j. aktívny vzťah umelca či jeho diela k určitej spoločenskej skupine), a straníckosť v užšom zmysle, t. j. taký vzťah umelca či jeho diela k určitej spoločenskej skupine, ktorý je východiskom a podmienkou pravdivého poznania, čiže progresívna straníckosť. Nie každý prípad straníckosti spĺňa totiž aj túto požiadavku.

Práve preto je však potrebné zaoberať sa určitostou spoločenskej skupiny, s ktorou sme sa stretli v závere Leninovho citátu. Ak tieto slová pochopíme tak, že výraz „určitý“ je adekvátny výrazu nejaký, akýkoľvek, ľubovoľný, potom sa dostávame do rozporu s predchádzajúcou Leninovou charakteristikou straníckosti. Zbliženie a zastávanie názorov niektorých spoločenských skupín triednej spoločnosti nielenže nevedie k prekonaniu subjektivismu či objektivismu, a tak k poznaniu pravdy, ale naopak, posilňuje jednu či druhú stránku, a tak nevyhnutne vedie k ilúziám, či otvorenému klamstvu. Preto straníckosť v užšom slova zmysle sa môže zrodiť len vtedy, ak ide o skupinu s presne vyhranenými vlastnosťami.

Vlastnosti tejto určitej skupiny možno ľahko odvodiť vtedy, keď si uvedomíme, že ide práve o také vlastnosti, ktoré umožňujú pravdivé poznanie. Keď sa vrátíme k Lunačarského charakteristike pravdy (pravda je vývoj, pravda je konflikt, pravda je boj, pravda je zajtrajšok...), dôjdeme k jedine možnému záveru, že spoločenská skupina, s ktorou sa má básnik v záujme pravdivého poznania stotožniť, musí byť reprezentantom vývoja, nositeľom konfliktu a realizátorom boja o zajtrajšok. Jedným slovom, musí to byť progresívna spoločenská skupina.

Teraz, po vymedzení určitosti danej spoločenskej skupiny, môžeme uzavrieť:

Straníckosť v užšom význame (progresívna straníckosť), tak, ako sme sa s ňou stretli v Leninovom výroku, tu k svojmu spoločenskému, respektíve politickému obsahu (spoločensky determinované stotožňovanie sa s určitou spoločenskou skupinou) pribíra aj noetický význam.

Progresívne spoločenské sily práve vďaka svojej progresivite majú eminentný záujem o rozvíjanie poznania objektívnej skutočnosti. Vytvárajú tlak predovšetkým na tie oblasti ľudskej činnosti, ktoré súvisia bezprostredne s poznáním. Preto tieto oblasti, predovšetkým veda a umenie, tento tlak spravidla vítajú a vidia v ňom podporu.

Avšak tento tlak nemôže vítať a jeho požiadavkám nemôžu vyhovieť tie oblasti, ktoré sú fantastickým odrazom skutočnosti, ako odrazom vedome zámerne nesprávnym. Nie je v tomto zmysle teda progresívne, ale reakčne stranícky gýč, nie je progresívne, ale reakčne stranícke náboženstvo, nie je progresívne, ale reakčne stranícky rasizmus atď.

Musíme preto oponovať názoru, že Lenin vytýčil požiadavku straníckosti len

na základe prostej myšlienky, že žiť v spoločnosti a byť od nej nezávislý nie je možné. Naopak, Lenin dáva straníckosti, ako sme videli, hlbší obsah. Ak je straníckosť výsledkom zvláštneho druhu závislosti od spoločnosti, potom Lenin hovorí o určitom druhu tejto závislosti od určitej spoločenskej skupiny, ktorý je protichodný inému druhu tejto závislosti od inej spoločenskej skupiny. Všetky formy a javy spoločenského vedomia sú stranícke v širšom zmysle, len niektoré sú stranícke v užšom, už uvedenom význame.

Keď znovu zhrnieme naše úvahy, dôjdeme k záveru, že straníckosť v užšom význame možno charakterizovať týmito znakmi:

Straníckosť je dôsledok spoločenskej determinovanosti umenia ako formy spoločenského vedomia, je výrazom aktívneho vzťahu umenia k jeho spoločenskej základni.

Progresívna straníckosť je vedomá či nevedomá zaujatosť pre vec pokrokovej spoločenskej skupiny, ktorá je predpokladom a jedinou možnou základňou objektívneho, historicky pravdivého poznania skutočnosti.

Stranícke v tomto zmysle bolo všetko veľké umenie minulosti. Avšak ani týmito vymedzením straníckosti sme neurobili koniec nejasnostiam. Ak je straníckosť znakom umenia, ktorý je spoločný umeniu minulosti aj súčasnosti, ostáva otvorená otázka špecifika straníckosti komunistickej.

Komunistická straníckosť je v podstate progresívnou straníckosťou novej epochy, progresívnou straníckosťou 20. storočia. Od predchádzajúcich typov progresívnej straníckosti sa líši najmä tým, že je straníckosťou uvedomelou, založenou na vedeckom svetonázore, prekonávajúcom tak subjektivismus ako i objektivismus. Realizáciou komunistickej straníckosti v spoločenskej praxi zabezpečuje komunistická strana, ako nevyhnutný predvoj proletariátu a celej spoločnosti.

Komunistická straníckosť to je uvedomelá o vedecký svetonázor sa opierajúca zaujatosť pre pravdu, ktorá je vždy len jedna a ktorá sa v dvadsiatom storočí volá komunizmus.

O NIEKTORÝCH TEORETICKÝCH PRINCÍPOCH, PROBLÉMOCH A METÓDACH SOCIOLOGICKÝCH VÝSKUMOV¹

M. T. IOVČUK, G. V. OSIPOV

Jeden z najostrejších aspektov ideovo-teoretického zápasu medzi predstaviteľmi marxistickej a buržoáznej sociológie, ktorý sa rozvinul na V. medzinárodnom sociologickom kongrese v USA, prejavil sa na diskusii o téme *Povaha sociologickej teórie a jej problémy*. O tejto otázke sa diskutovalo na jednom z plenárnych zasadaní v 4 pracovných skupinách: *Marxizmus, Historické a porovnávacie metódy, Funkcionalizmus, Modely a tvorba teórie*.

Autori tohto príspevku vystúpili na plenárnej schôdzi kongresu s referátom

¹ Túto stať preberáme z časopisu *Voprosy filosofii*, č. 12, 1962.